

ELŐSZÓ*

A modern európai kultúrán nevelkedett embernek az egyetemes történelem problémái elkerülhetetlenül és jogosan a következő kérdést teszik föl: a körülmények miféle láncolata vezetett oda, hogy éppen a Nyugat talaján, és csakis itt lettek olyan művelődéstörténeti jelenségek, amelyek – legalábbis úgy véljük – *egyetemes* jelentőségű és érvényű fejlődés irányába mutattak:

Csak a Nyugaton létezik „*tudomány*” azon a fejlődési fokon, melyet ma „*érvényesnek*” tartunk. Tapasztalati ismeretek, a világ és az élet problémáival foglalkozó megfontolások, mély értelmű filozófiai és teológiai életbölcseesség – bár a rendszeralkotó teológia, valamint rendkívül kifinomodott tudás és megfigyelés csak a hellenizmus hatása alá került kereszténység sajátossága, az iszlámban és egyes indiai szektákban található kezdeményektől eltekintve – másutt is volt, elsősorban Indiában, Kínában, Babilónban, Egyiptomban. Mégis: a babilóniai és minden más asztronómiának hiányzott az a matematikai megalapozása – s ettől csak még csodálatosabb a babilóniai csillagászat fejlődése –, amelyet először a hellé-

* Vorbemerkung, in: *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*, I. köt., Tübingen, 1972, 1–16. l. Somlai Péter fordítása.

nek teremtettek meg neki. Az indiai geometriából hiányzott a racionális „bizonyítás”. Ez is a hellén szellem terméke, amely a mechanikát és a fizikát is elsőként teremtette meg. A megfigyelés területén jelentősen fejlett indiai természettudományokból hiányzott a racionális kísérletezés módszere, antik kezdeményezések után ezt lényegében a reneszánsz alkotta meg. Hiányzott a modern laboratórium is, vele együtt hiányoztak az egyébként éppen Indiában empirikusan-technikailag igen fejlett gyógyítás biológiai, s főként a biokémiai alapjai. A Nyugaton kívül minden más művelődés területén hiányzik a racionális kémia. A magasan fejlett kínai történetírásból hiányzik a thuküdidészi pragma. Machiavellinek voltak előfutárai Indiában, de minden ázsiai állambölcseletből hiányzott az arisztotelészihez hasonló rendszeresség, s hiányoztak egyáltalán a racionális fogalmak. Ugyanakkor a racionális jogtanhoz hiányoztak – az indiai kezdetek (Mímánzá-iskola), a főként Elő-Ázsiában kialakult átfogó kodifikációk, továbbá az összes indiai és egyéb jogi könyvek ellenére – a római jog szigorú jogi sémái és gondolkodási formái, s a rajta nevelődött nyugati jog. Ezenkívül olyan képződményt, mint a kánonjog, csak a Nyugat ismer.

Hasonló a helyzet a művészetekben. A zenei hallás más népeknél látszólag korábban s finomabban – legalábbis nem kevésbé finoman – fejlődött ki, mint amilyen napjainkban minálunk. Különböző fajtájú polifónia sokfelé terjedt el a Földön s több hangszer együttműködése és a diszkant is megtalálható másutt. Kiszámították és ismerték másutt is valamennyi racionális hangközünket. Mégis csak Nyugaton van racionálisan harmonikus zene – tehát mind a kontra-punkt, mind az akkordharmónia. Csak mi formáljuk a hanganyagot a három hármashangzat alapján a harmonikus tercet, a reneszánsz óta racionális formában, nem pusztán távol-

ságszerűen kifejlett kromatikánkkal és enharmóniánkkal, zenekarunkkal, annak magvával, a vonósnégyessel, a fúvós hangszerek és a generálbasszus együttesének szervezetével, hangjegyírásunkkal (amely a modern zeneművek szerzését és gyakorlását, vagyis egész további tartós fennmaradását egyáltalán lehetővé teszi), szonátáinkkal, szimfóniáinkkal, operáinkkal – bár nagyon sok másféle zenében is van programzene, hangfestés, hangváltoztatás és kromatika kifejező eszközként – és a mindehhez rendelkezésre álló összes főhangszereinkkel: az orgonával, zongorával, hegedűvel. Mindez csak a Nyugaton alakult így ki.

A csúcsívet másutt, az ókori Európában és Ázsiában is használták díszítési eszközként, s feltehetően ismerték a csúcsíves keresztboltozatot is Keleten. Mindenütt hiányzik mégis a gótikus boltozat olyan racionális alkalmazása, mint azt a középkor megteremtette a súly elosztásának és a tetszés szerint alakított terek befedésének eszközeként, s főleg a nagy, monumentális épületek konstruktív elveként és a szobrászatot és festészetet összefűző *stílus* alapjaként. Bár a technikai alapjai Keletről származnak, mégis hasonlóképpen hiányzik ott a kupolaépítés olyan megoldása és az egész művészet „klasszikus” racionalizálásának az a módja, amint nálunk a reneszánsz hozott létre – a festészetben a vonal- és levegőperspektíva racionális alkalmazásával. Kínában volt könyvnyomtatás. De csak Nyugaton létezett általa olyan nyomtatott irodalom – tehát „sajtó” és „folyóiratok” –, amely *éppen* a nyomtatást kívánta meg, s csak nyomtatva maradhatott életképes. Másutt is voltak mindenféle főiskolák (Kína, Iszlám), olyanok is, melyek színre hasonlónak tetszettek egyetemeinkhez, vagy legalább akadémiáinkhoz. De csak Nyugaton találni meg – a mai kultúrában elfogadott jelentésének megfelelő értelemben – a tudomány racionális

és rendszeres szakmai üzemét, az iskolázott *szakembereket*. És mindenekelőtt a *szakhivatalnokokat*, a modern nyugati állam és gazdaság főszlopait. Velük kapcsolatban másutt csak olyan kezdetekről beszélhetünk, melyek sehol sem lettek annyira meghatározóak a társadalmi rend számára, mint Nyugaton. A „hivatalnok” – a munka megosztása szerint szakosított hivatalnok is – természetesen ősi jelenség a különféle kultúrákban. De úgy, mint a modern Nyugat, egyetlen ország és egyetlen kor sem ismerte azt a tökéletesen kikerülhetetlen kötöttséget, mely egész létezésünket, létünk politikai, technikai és gazdasági alapfeltételeit fűzi a szakképzett hivatalnokok *rendszerének* építményéhez. Nem ismerte a technikai, kereskedelmi, de mindenekelőtt a jogi képzettségű állami hivatalnokot, mint a társadalmi élet legfontosabb mindennapi funkcióinak hordozóját. Széles körben elterjedt a politikai és társadalmi egyesületek *rendi* szervezete. De már a rendi *államot*, a „rex et regnum” nyugati elvét csak a Nyugat ismerte. Noha voltak az egész világon „pártok” – a politikai hatalom megszerzésére és befolyásolására szolgáló szervezetekként –, mégis a Nyugat hozta létre az időszakonként választott „népképviselőket”, a demagógok parlamentjét, s a pártvezéreknél, mint a parlament felelős minisztereinek uralmát is. Ha most eltekintünk a másutt található kezdetektől, akkor a politikai *intézmény* értelmében vett államot, racionálisan megalkotott alkotmánnyal, racionálisan megalkotott joggal és a racionálisan létrehozott szabályok, a „*törvények*” szerinti *szakhivatalnokok* útján történő igazgatást – tehát a döntő sajátságoknak ezt a Nyugat számára lényeges összetételét – csak a Nyugat ismeri.

Ugyanezt mondhatjuk modern életünk leginkább végzet-szerű hatalmáról, a *kapitalizmusról*.

A „szerzési ösztönnel”, „nyereségvágyakkal”, a lehetőleg

magas pénznyereség szándékának önmagában véve semmi köze a kapitalizmushoz. E törekvések előfordultak és előfordulnak pincéreknél, orvosoknál, kocsisoknál, művészeknél, kokottoknál, megvesztegethető hivatalnokoknál, katonáknál, rablóknál, keresztes lovagoknál, szenvedélyes kártyajátékosoknál, koldusoknál, mondhatni „all sorts and conditions of men”-nél („minden rendű és rangú embernél” – a ford.) a világ valamennyi országában, minden korszakában, ha az ilyen törekvések objektív lehetősége valahogyan adva volt és van. E naív fogalmi társítás a művelődéstörténet gyerekszobájába való, s végezzünk vele egyszer s mindenkorra. A korlátlan szerzési ösztön a legkevésbé sem azonos a kapitalizmussal, még kevésbé annak „szellemével”. A kapitalizmus egyenest azonos *lehet* ennek az irracionális ösztönnel a *megfélékezésével*, vagy legalábbis racionális mérsékelésével. A folyamatos, racionális, kapitalista üzemből szerzett *nyereségre*, mindig *megújuló* nyereségre, tehát „*jövedelmezőségre*” való törekvéssel azonban igenis azonos a kapitalizmus. Mert „nyereségnek”, annak lennie kell. Az egész gazdaságnak kapitalista rendjén belül bukásra lenne ítélve az olyan üzem, amelyik nem igazodnék a jövedelmezőség elérésének esélyeihez.

Határozzuk meg ezt pontosabban annál, ahogyan szokták. Elsősorban azt kell neveznünk „kapitalista” gazdasági tevékenységnek, ami a *cseré*-esélyek kihasználásával a nyereség elvárásán – tehát (formálisan) *békés* szerzési esélyeken – alapul. A (formálisan és ténylegesen) erőszakos szerzés saját különös törvényeit követi, s ezért nem célszerű (bár senkinek nem tilthatjuk meg), ha ezt azonos kategória alá vonják a végső fokozat cserenyereség-esélyekre irányuló cselekvéssel.¹

1. Itt is, mint egyes más esetekben, eltér a véleményem kiváló meste-

Ahol racionálisan törekszenek kapitalista szerzésre, ott *tőkeszámla* szerint alakítják ki a megfelelő cselekvést. Tehát úgy végzik a dologi, vagy személyes hasznos teljesítményeket mint szerzési eszközöknek racionális alkalmazását, hogy az egyes vállalatok *mérlegében* megállapított végső bevétel számlázáskor pénzürtékű javakban (vagy pedig egy folytonosan működő vállalatnál a pénzürtékű javaknak időszakonként mérlegszerűen megállapított becsürtékében) *felülmúlja* (állandó vállalkozás esetén tehát *mindig újra* felülmúlja) a „tőkét”, tehát a nyereséghez cserére bocsátott dologi haszn-eszközök *mérlegszerűen* becsült értékét. Egyre megy, hogy egy utazó kereskedőnek bizományba, in natura (természetben – a ford.) átadott áruk csoportjáról van-e szó, amelyeknek végső jövedelme megint másfajta, megszerzett árukat jelenthet in natura, vagy pedig egy gyárüzemről, amelynek alkatrészei, épületei, gépei, pénztartalékai, nyersanyagai, fél-és késztermékei jelentik a követelést a velük szemben fenn-

rünkétől, Lujo Brentanótól (lásd művét: *Die Anfänge des modernen Kapitalismus* [A modern kapitalizmus kezdetei] München 1916.)

Eltér terminológiailag, de tárgyilag is. Szerintem nem célszerű ugyanazon kategóriák alá rendelni annyira heterogén dolgokat, mint a zsákmányszerzés és egy üzem vezetése útján történő nyereségszerzés. Még kevésbé célszerű a *pénzszerzés* vágyát – más szerzési formákkal ellentétben – a kapitalizmus „szellemé”-nek nevezni, mert az első esetben a fogalom pontosításának, a második esetben pedig főként annak lehetősége vész el, hogy a nyugati kapitalizmus sajátosságát más formákkal szemben kidolgozhassuk. G. Simmel is túlságosan rokonította *Philosophie des Geldes* (A pénz filozófiája) (1900) című könyvében – a tárgyi értelmezés kárára – a „pénzgazdaság”-ot és a „kapitalizmus”-t. W. Sombart szép főművének legújabb kiadásában is (*Der moderne Kapitalismus* [A modern kapitalizmus] – 2. kiad. 1916–17) nagyon háttérbe került – legalábbis az én kérdésem szempontjából – a nyugat *sajátossága*, a racionális munkaszervezet, olyan fejlődési tényezők javára, melyek hatékonyak voltak a világon mindenütt.

álló tartozásokkal. Mindkét esetben az a döntő, hogy egy pénzben kifejezett *tőkeszámla* készült, akár modernül könyveléssel, akár mégoly kezdetleges és felületes módon. Ahogy a vállalkozás kezdetén kezdőmérleget s az egyes üzleti tevékenységek előtt kalkulációt készítenek, éppúgy végzik el a célszerűség felülvizsgálatánál és ellenőrzésénél az utókalkulációt, mint a zárásnál a „zárómérleget” annak megállapítására, hogy mekkora a „nyereség”. A bizományba adott áruk esetében a kezdő mérleg például az átadott áruknak a felek között *érvényesülendő* pénzürtékét tartalmazza – amennyiben a javaknak nincs már eleve pénzformájuk –, a zárómérleg pedig a nyereség és veszteség elosztásának az üzlet végén alapul vett értékelése. A *kalkuláció* ad alapot – racionális esetben – a bizományvállaló összes üzleti ténykedéséhez. Ha a körülmények nem kényszerítenek pontos elszámolásra, ma is elmaradhat mindenfajta kapitalista vállalkozásban a valóban pontos számítás és mérlegelés, s előfordul, hogy durva becslésekkel, egészen hagyományosan járnak el. Ezek azonban olyan mozzanatok, amelyek a kapitalista szerzés *racionalitásának* csak a fokozatait érintik.

A *fogalom* szempontjából csak az a fontos, hogy – bármilyen primitív formában is – a gazdasági cselekvést döntően határozza meg az a tényleges tájékozódás, mely összeveti a pénzürtékben becsült sikert a pénzürtékben becsült befektetéssel. Ebben az értelemben létezett „kapitalizmus” és „kapitalista vállalkozás” – a *tőkeszámla* meglehetősen racionalizálásával – a Föld minden művelődési területén – ameddig csak gazdasági dokumentumok az időben visszanyúlhatnak. Létezett Kínában, Indiában, Babilonban, Egyiptomban, a földközi-tengeri antik világban, a középkorban éppúgy, mint az újkorban. Nemcsak egyes elszigetelt vállalkozásokat találni, hanem olyan gazdaságokat is, amelyek újabb és újabb

kapitalista vállalatokként működtek, s találni folyamatos „üzemeket” is – bár éppen a kereskedelemről, mely hosszú időn át lényegében egyedi vállalkozások sorozatából állt, hiányoztak a tartós üzemek, s csak fokozatosan alakult át éppen a nagykereskedők magatartásának belső („szakmai”-irányú) összefüggésévé. Mindenesetre a kapitalista vállalkozás és a kapitalista vállalkozó, mégpedig nemcsak az alkalmi, hanem a tartós vállalkozó is ősrégi jelenség s egészen egyetemesen elterjedt volt.

Csak hogy a Nyugat különleges jelentőséget adott a kapitalizmusnak, s ami ennek alapja volt: olyan fajtáit, formáit és irányait hozta létre, melyek sehol másutt nem léteztek. Az egész világon működtek kereskedők: nagy- és kiskereskedők, helyi és távolsági kereskedők, elterjedtek széles körben különféle kölcsönügyletek s a bankok igen sokféle, de legfeljebb a Nyugat XVI. századára jellemző funkciókkal; voltak tengeri kölcsönügyletek, bizományi és letéti üzletek és társulások üzemszerű méretekben is. Ha valahol pénzzel gazdálkodtak nyilvános testületek, rögtön felbukkant a pénzkölcsönző: Babilonban, Hellászban, Indiában, Kínában, Rómában, s kölcsönzött elsősorban a háborúskodás és a tengeri rablás költségeinek fedezésére s mindenféle szállítmányokra és építkezésekre. A tengerentúli politikában gyarmati vállalkozóként bukkan föl, aki ültetvényeket szerez, s azokat rabszolgákkal vagy közvetlen, ill. közvetett módon kényszerített munkásokkal üzemelteti. Kölcsönöz az uradalmak, hivatalok, de elsősorban adóberletek céljára, választásokra pártfőnököknek, zsoldosvezéreknek a polgárháborúkban, s felbukkan végül mindenféle pénznyereség esélyének „spekulánsaként”. Az egész világon találkozunk az ilyenfajta vállalkozói figurával: a kapitalista *kalandorral*. Esélyei – a kereskedelem, továbbá a hitel- és bankügyletek kivételével – leg-

inkább tisztán irracionális-spekulatív jellegűek voltak, vagy pedig erőszakos vagyonszerzésre irányultak, elsősorban zsákmányra – egyszerű hadizsákmányra, vagy állandó kincstári zsákmányra (az alattvalók kifosztása).

Az alapító, nagyban spekuláló, gyarmati és a modern vállalkozásokat támogató kapitalizmus békében is ilyen, mégis elsősorban a sajátosan *háborúra* orientált kapitalizmust jellemzik a mai Nyugaton is ezek a vonások, s a nemzetközi nagykereskedelemnek egyes – de csak egyes – részei ma is, mint mindig közel állnak ezekhez. Csak hogy az *újkori* Nyugat ismer emellett egy egészen másféle s a Földön sehol másutt ki nem fejlődött kapitalizmust is: a (formálisan) *szabad munka* racionális-kapitalista szervezetét. Másutt ennek csak az előfokait találjuk meg. Magának a *nem szabad* munkának a szervezete is csak az ültetvényeken s – igen korlátozott mértékben – az ókori ergasztérionokban érte el a racionalitás bizonyos fokát, s ennél még alacsonyabb fokot az újkor eleji jobbágytelkeken és uradalmi üzemekben, vagy a földesúri háziiparban, ahol jobbágy- vagy szolgamunka folyt. A szabad munka tekintetében a Nyugaton kívül még a tulajdonképpen „háziiparok” létezésére is csak szórványosan találunk kétségtelen bizonyítékot. A napszámosok természetesen mindenütt fellelhető alkalmazása – csekély s igen sajátos kivételtől (állami monopolüzemek) eltekintve, melyek azonban nagyon eltérnek a modern üzemi szervezettől – nem vezetett manufaktúrák létrejöttéhez, s még a nyugati középkorra jellemző kézművesség racionális képzési szervezetéhez sem. A nyugati kapitalizmusnak azonban nem az a racionális üzemszervezet az egyedüli sajátossága, amely az *árupiac* esélyeihez igazodik a hatalompolitikai, vagy irracionális spekulációs esélyek helyett. A kapitalista üzem modern racionális szervezete nem működhetne két további, fontos fejlő-

dési elem nélkül: az egyik a *háztartás és az üzem szétválasztása*, ami teljesen uralja a mai gazdasági életet, a másik, ezzel szorosan összefüggő elem pedig a racionális *könyvelés*. A munkahely vagy értékesítési hely térbeli elválasztása a lakóhelytől másutt is megtalálható (a keleti bazároknak és más kultúrterületek ergasztérionjaiban). S találunk különleges üzemszámlával is kapitalista egyesüléseket mind Kelet-Ázsiában, mind a Közép-Keleten, vagy az antikvitásban. De a haszonra dolgozó üzemek modern önállósulásához képest mindezek csak kezdetek. Elsősorban azért, mert teljesen hiányoznak, vagy csak kezdetlegesen fejlődtek ki ennek az önállóságnak *belső* eszközei: a nálunk található racionális *könyvelés* éppúgy, mint a vállalkozói vagyon és a személyi vagyon *jogi* elkülönítése.² Másutt mindenütt azt eredményez-

2. Természetesen ezt az ellentmondást nem szabad abszolútnak tekinteni. A politikailag orientált kapitalizmusból (elsősorban az adóbérelti kapitalizmusból) már a földközi tengeri és keleti antikvitásban, de Kínában és Indiában is kinőttek racionális *tartós* üzemek, melyeknek *könyvelése* – amit csak néhány fennmaradt töredékből ismerünk – „racionális” jellegű lehetett. A politikailag orientált „kalandor”-kapitalizmus a legszorosabban érintkezett továbbá a racionális üzemi kapitalizmussal abban az időszakban, amikor a többnyire *politikai* háborús szándékú üzletekből kifejlődtek a modern *bankok*, ide számítva még az Angol Bankot is. Igen jellegzetes e tekintetben az az ellentmondás, mely egyfelől Paterson – egy tipikus „promoter” („alapító” – a ford.) – másfelől azon direktórium tagjainak egyénisége között áll fenn, akik megszabták a bank tartós viselkedését, s akiket mihamar „The Puritan usurers of grocers Hall”-nak („A Szatócspalota puritán uzsorásai” – a ford.) jellemezték, s ugyanígy jellemző e „legszolidabb” bank kisiklása a Dél-tengeri alapítás alkalmával. Tehát ez az ellentmondás is rugalmas. De *létező*. Racionális *munkaszervezetet* éppúgy nem alkottak a nagy promoters („alapítók” – a ford.) és financiers („pénzemberek” – a ford.), mint – megint csak általában s egyes kivételektől eltekintve – a finánc-kapitalizmus és politikai kapitalizmus tipikus hordozói: a zsidók. Ezt egészen másfajta (típusú!) emberek alkották meg.

te a fejlődés, hogy a haszonra dolgozó üzemek fejedelmi vagy földesúri *nagyháztartás* (az „oikosz”) részeiként működhetnek. Márpedig ez a fejlődés – amint azt Rodbertus is felismerte – a mienkkel való látszólagos rokonsága ellenére is nagyon eltérő, sőt, éppen ellentétes irányú volt.

A nyugati kapitalizmus mindezen sajátosságai azonban elsősorban a kapitalista *munkaszervezéssel* összefüggésben váltak napjainkra jelentőssé. Még az is, amit „kommercializálódásnak” szoktak nevezni, az értékpapírok fejlődése és a spekuláció racionalizálása, tehát a tőzsde is ezzel függ össze. Hiszen mindez, beleértve a „kommercializálódás” fejlődését is, a kapitalista-racionális munkaszervezés nélkül – amennyire a feltételezés egyáltalán megengedhető – korántsem lenne hasonló jelentőségű, főként a társadalmi szerkezet s az összes, vele összefüggő, sajátosan modern nyugati probléma szempontjából. Pontos kalkuláció, minden másnak az alapja, éppenséggel csak a *szabad* munka alapján lehetséges. S miután a világ nem ismert a modern Nyugaton kívül racionális munkaszervezetet, éppen ezért nem ismert másutt racionális *szocializmust* sem. Persze városgazdaság, városi élelmezési politika, fejedelmi merkantilizmus és jóléti politika, jegyrendszer, szabályozott gazdaság, protekciónizmus és laissez-faire-elméletek (Kínában) mellett igen különböző arculatú kommunista és szocialista gazdálkodások is ismeretesek a világban: családi, vallási vagy katonai jellegű kommunizmus, államszocialista (Egyiptomban), kartell-monopolista és különböző fajta fogyasztói szervezetek. De ahogyan a Nyugaton kívül mindenütt hiányzik a „polgár” fogalma, és a modern Nyugaton kívül a „burzsoá” fogalma – bár ugyanakkor mindenütt léteztek egykor városi piaci kiváltságok, céhek, gildek s érvényben voltak város és vidék között különféle formájú jogi elkülönítések – éppúgy hiányzott a „proletariá-

tus” mint *osztály*, s hiányoznia is kellett, mert hiányzott a *szabad munka* racionális szervezete, mint *üzem* is. Különböző összetételű „osztályharcok”, hitelező és adós rétegek között, földbirtokosok és birtoktalanok, vagy jobbágyok vagy házonbérletők között régóta voltak mindenütt. De már a nyugati középkorban az otthon munkát végző háziiparosok és a tőkés megrendelők közötti harcoknak csak előfutárait találjuk másutt. Máshol tökéletesen hiányzik a nagyipari vállalkozó és a szabad bér munkás közötti modern ellentmondás. S éppen ezért nem létezhetett olyanfajta kérdéskör sem, mint amilyen a modern szocializmusé.

A kultúra egyetemes történetében tehát számunkra tisztán gazdaságilag nem a mindenütt csak formát változtató kapitalista tevékenység mint olyan jelenti a központi problémát, nem a kalandortípusú vagy kereskedői tevékenységű, a háborúra, politikára, közigazgatásra s az ezekből származó nyereség esélyeire irányuló kapitalizmusra gondolunk, hanem sokkal inkább a *polgári üzemi* kapitalizmus keletkezésére a *szabad munka* racionális megszervezésével. Problémánk, ha úgy tetszik, kultúrtörténetileg: a nyugati *polgárságnak* és sajátosulásának keletkezése, ami persze szorosan összefügg a kapitalista munkaszervezet keletkezésével, de természetesen mégsem azonos vele. Hiszen létezett már „polgár” rendi értelemben a sajátosan nyugati kapitalizmus kifejlődése előtt is. De persze *csak* Nyugaton. Először is a sajátosan modern nyugati kapitalizmust a *technikai* lehetőségek fejlődései nagymértékben meghatározták. Racionalitása ma lényegileg a technikailag döntő tényezők *kiszámíthatóságán*: a pontos kalkuláción alapul. Ez pedig valójában azt jelenti, hogy alapja a nyugati tudományosság sajátosulása, főként a matematikailag és kísérleti módszerek szerint egzakt és racionálisan megalapozott természettudományok. E tudomá-

nyok s a rajtuk alapuló technika fejlődése viszont olyan meghatározó ösztönzéseket kapott és kap a kapitalista esélyektől, melyek prémiumként fűződnek gazdasági értékesíthetőségükhöz. A nyugati tudomány létrejöttét természetesen nem ilyen esélyek határozták meg. Használtak algebrát számolással, helyi értékű számokkal az indiaiak is, ők találták fel a helyi értékek rendszerét. Ez a rendszer azonban először a nyugaton kifejlődő kapitalizmusban lépett szolgálatba, míg Indiában nem jött létre modern üzleti kalkuláció és mérlegkészítés. A matematika és mechanika sem kapitalista érdekek szolgálatában keletkezett. De a tudományos ismeretek *technikai* alkalmazása, e tömegeink életrendje szempontjából döntő tényező olyan gazdasági jutalmaktól függ, melyek Nyugaton éppen ezen az alkalmazáson alapulnak. A jutalmak azonban a Nyugat *társadalmi* rendjének sajátosságából fakadtak. Azt kell tehát kérdeznünk: e sajátosságnak *melyik* alkotórészből? Hiszen nem lehet mindegyik alkotórész egyformán fontos. A kétségtelenül fontosak közé tartozik a *jog* és igazgatás racionális szerkezete. Mert a modern racionális kapitalista üzemnek éppúgy szüksége van a kiszámítható technikai munkaeszközökre, mint a formális szabályok szerint kiszámítható jogra és igazgatásra, melyek nélkül lehetséges ugyan kalandorkapitalizmus és spekulációs kereskedelmi kapitalizmus, valamint mindenfajta, politikától függő kapitalizmus, de nem lehetséges a racionális magángazdaság üzeme állótökével és biztonságos *kalkulációval*. Ilyen jog és ilyen igazgatás, *ilyen* jogtechnikai és formai tökélyben *csak* Nyugaton állt a gazdasági vezetés rendelkezésére. Honnan volt ilyen jog – vetődik fel a kérdés.

Az összes erre vonatkozó kutatásból kétségtelenül kitetszik, hogy a kapitalista érdekek *is* egyengették az útját – egyéb tényezők mellett – a racionális jogi képzettségen nevel-

kedett jogászság uralmának az igazságszolgáltatásban és az igazgatásban. De nemcsak s nem is elsősorban ezek az érdekek felelősek ezért. Nem ezek s nem önmagukból *teremtették meg*, hanem egészen másfajta hatalmak tevékenykedtek fejlődésén. Vajon miért nem eredményezték a kapitalista érdekek ugyanezt Kínában vagy Indiában? Egyáltalán, miért nem terelődött ott a *racionalizálás* pályájára sem a tudományos, sem a művészi, sem az állami, sem a gazdasági fejlődés úgy, ahogyan Nyugaton történt?

Az összes eddig felsorolt esetben nyilvánvalóan a nyugati kultúra sajátlagos fajtájú „racionalizmus”-áról van szó. Nagyon sok mindent érthetünk e kifejezésen – amint ezt a későbbi fejtegetések majd többször is megvilágítják. Jelentheti „racionalizálását” a misztikus szemlélődésnek, vagyis olyan magatartásnak, mely – más életterületek szempontjából – sajátosan „irracionalis” éppúgy, mint ahogyan jelentheti racionalizálást a gazdaságban, a technikában, a tudományos munkában, a nevelésben, a háborúban, a jogszolgáltatásban és az igazgatásban. Továbbá, igen eltérő végső szempontok és célok szerint „racionalizálhatnak” mindent ezeken a területeken, s ami az egyik szempontból „racionális”-nak látszik, máshonnan tekintve „irracionalis” lehet. Ezért a legkülönbözőbb racionalizálások fordultak elő különböző életterületeken minden kultúrkörben. A kultúrtörténeti különbségtevés szempontjából az a fontos, hogy *melyik* szférát és milyen irányba racionalizálták. Tehát újra az a legfontosabb, hogy a nyugati, s ezen belül a modern nyugati racionalizmus sajátos *mivoltát* megismerjük, s keletkezését megmagyarázzuk. A gazdaság alapvető jelentőségéből kiindulva minden ilyen irányú magyarázatnak elsősorban a gazdasági feltételeket kell figyelembe vennie. De nem hagyhatjuk figyelmen kívül a fordított irányú kauzális összefüggést sem, hiszen mind a racio-

nális technika és a racionális jog, mind pedig a gazdasági racionalizmus keletkezése függ általában az embernek olyan képességeitől és készségeitől is, melyek bizonyos fajta gyakorlati-racionális *életvezetésre* vonatkoznak. Ahol ezt lelki természetű gátak akadályozták, ott súlyos belső ellentmondásokba ütközött a *gazdaságilag* racionális életvezetés kifejlődése is. Az életvezetést formáló legjelentékenyebb elemekhez tartoztak az elmúlt korszakokban a mágikus és vallásos hatalmak és a hitben hozzájuk kötött etikai kötelesség képzelei. Az itt következő összegyűjtött és kiegészített tanulmányokban *ezekről* lesz szó.

Két régebbi tanulmány került a gyűjtemény elejére, melyek egy fontos részletkérdésben próbálják megvilágítani a kérdés többnyire legnehezebben megfogható elemét. Ezekben azt mutatjuk meg a modern gazdasági ethosznak az aszketikus protestantizmus gazdasági etikájával való összefüggése példáján, hogy milyen meghatározott vallásos hittartalmakkal átszőtt feltételekhez kötődik egy „gazdasági érzület”-nek, tehát egy gazdasági forma „ethosz”-ának keletkezése. Itt tehát a kauzális összefüggésnek csak az *egyik* oldalát vizsgáltuk meg. *A világvallások gazdasági etikájáról* szóló későbbi írásokban áttekintjük a legfontosabb kultúrvallásoknak környezetük gazdaságához és szociális rétegződéséhez fűződő viszonyát. Ebben az áttekintésben megpróbáltam megragadni *mindkét* kauzális kapcsolatot annyira, amennyire ez szükséges volt ahhoz, hogy összehasonlítási pontokat találjak a tovább elemzendő nyugati fejlődéssel. Csakis így lehetett hozzáfogni valamennyire egyértelmű kauzális *leíráshoz* azokról az elemekről, melyek – ellentétben más elemekkel – sajátosították a nyugati vallásos gazdaságetikában. Ezek az írások tehát nem tartanak számot kultúrák átfogó elemzésére – bár e feladat elvégzése sürgős volna –, hanem szándé-

kosan azt hangsúlyozzák minden kultúrterületen, ami *ellentmondásban* állt és áll a nyugati kultúrfejlődéssel. Éppen azzal foglalkoznak, ami *ebből* a szempontból fontosnak látszik a nyugati fejlődés ábrázolásához. Nem lehetett másképpen eljárni az adott cél esetén. De a félreértéseket elkerülendő, kifejezetten utalni kellett a kutatási cél ilyen korlátaira. S még egy vonatkozásban szükségesnek látszik, hogy tévutakra figyelmeztessünk leírásunk jelentőségének esetleges túlbecsülésével kapcsolatban. A sinológia, indológia, szemitológia, egyiptológia természetesen semmiféle szakszerű újdonságot nem fog találni bennük. Kívánatos volna, hogy a dolog *lényegéhez* tartozó szakkérdésekben *hamisat* egyáltalán ne találjon. A szerző nem tudhatja, mennyire sikerült legalább megközelítenie ezt az eszményt úgy, ahogyan egy nem szakember egyáltalán megközelítheti. Világos, hogy nagyon szerényen kell teljesítményének értékéről gondolkodnia annak, aki a fordítások használatára s általában arra van utalva, hogy monumentális, dokumentatív és irodalmi források használati és értékelési módjáról tájékozódjon az egymásnak gyakorta nagyon is ellentmondó szakirodalomban. A szerénység annál is inkább kívánatos, miután a valódi „források”-ról (tehát feliratokról és oklevelekről) rendelkezésre álló fordítások száma részben (főként Kínából) még igen kevés ahhoz képest, ami ott megvan és fontos lehet. Mindebből következik, hogy ezek az írások, s főként az Ázsiára vonatkozó részek tökéletesen *ideiglenes* jellegűek.³ Csak a szakemberek mondhatnak róluk végérvényes ítéletet. Hiszen egyáltalán azért íródtak meg, mert – érthető módon – eddig nem készültek szakszerű leírások e sajátos céllal és e sajátos szempontok szerint. Teljes mértékben az a rendeltetésük – mint minden

3. Hebrológiai ismereteim maradékai is elégtelenek ehhez.

tudományos munkáé –, hogy hamarosan „elavult”-ak legyenek. Bármennyire kétséges eredménnyel jár is, egy ilyen munka során nem kerülhető el az, hogy összehasonlítás céljából átlépünk más szakterületre; ebből azonban a siker tekintetében éppen az erős tartózkodás következik. Csak a divat vagy az irodalmár-sóvárkodás hiteti el napjainkban, hogy a szakember egyszerűen nélkülözhető, vagy lefokozható olyan munkák végzésére, melyek alantasnak számítanak a „szenzációk” szempontjából. Jegyezzük meg ezzel kapcsolatban, hogy majd minden tudomány köszönhet valamit, s gyakran igen értékes szempontokat köszönhet dilettánsoknak, de a dilettantizmus mint a tudomány elve a véget jelenté. Aki „szenzációra” vágyik, elmehet a moziba, manapság tömeges kínálatot talál irodalmi formában is épp ebben a kérdéskörben.⁴ Semmi sem áll távolabb e – szándéka szerint – szigorúan empirikus munka nagyon is józan fejtegetéseitől, mint a „szenzáció”-nyújtás szándéka. S csak annyit fűznék még ehhez, hogy aki viszont „igére” vágyik, az titkos összejövetelekre menjen. E tanulmányokban nem olvashat egyetlen szót sem arról, hogy milyen *értékviszony* van a bennük összehasonlított kultúrák között. Igaz ugyan, hogy az emberiség sorsának útja szívét-lelkét megrázza annak, aki egy darabon áttekinti azt. De jól teszi, ha személyes kommentárjait megtartja önmagának, ahogyan a tenger, vagy a magas hegycsúcş első pillantásakor tesznek azok, akik akár művészi megformálásra, akár prófétai hivatásra érzik elhivatottnak

4. Talán nem szükséges hangsúlyoznom, hogy ehelyütt nem olyan kísérletekre gondolok, mint K. Jaspersé (lásd könyvében: *Psychologie der Weltanschauungen* [A világnézetek lélektana], 1919), vagy Ludwig Klagesé (*Prinzipien der Charakterologie* [A jellemtan elvei], Lipcse 1910), vagy másoké, akiknek másfajta kiindulási pontjuk volt, mint az általam választott. A velük való összevetésre ehelyütt nem vállalkozhatom.

vagy képesnek magukat. Az ezzel ellenkező legtöbb esetben az „intézmények”-ről történt sok beszéd amúgy sem leplez mást, mint a tárgytól való távolság hiányát, ami éppolyan elítélendő, mintha emberektől nem tartunk távolságot.

Magyarázatra szorul, hogy az itt követett vizsgálati célokba távolról sem vontuk be annyira az *etnográfiai* kutatást, amennyire az etnográfia mai fejlettségi szintjén ez főként az ázsiai vallásosság valóban mély ábrázolásához elengedhetetlenül szükséges volna. Nemcsak a véges emberi munkaerő magyarázza ezt, hanem főként azért látszott megengedhetőnek eljárásunk, mert itt éppen az összefüggéseket hangsúlyozzuk olyan rétegek vallásosan meghatározott etikájával kapcsolatban, akik a szóban forgó terület kultúrájának „hordozói” voltak. Szólunk persze azokról a hatásokról, melyeket az ő életvezetésük gyakorolt. Teljes mértékben igaz, hogy e hatásokat, a maguk igazi mivoltában csak úgy lehet valóban értelmezni, ha szembesítjük velük az etnográfiai-néprajzi tényállást. Teljesen egyetérték tehát azzal – a magam részéről is hangsúlyozom –, hogy itt hiányok vannak írásaimban, melyeket az etnográfának jogosan kell kifogásolnia. Remélem, hogy tehetek valamit megszüntetésükre a vallásszociológia rendszeres kidolgozásakor.* E tanulmány kereteit azonban szétfeszítette volna egy ilyen körülhatárolt célú vállalkozás. Ezúttal meg kellett elégedni azzal, hogy a lehetőségek szerint feltárjuk nyugati *kultúrvallásaink* összehasonlítási pontjait.

Végül ejtsünk szót a kérdés *antropológiai* oldaláról. Ha újra és újra a Nyugaton, s csakis ott találunk kialakulni bizo-

* Ezt megtalálhatja az olvasó Max Weber szociológiai főművének, a *Wirtschaft und Gesellschaft*nak „Religionssoziologie” c. fejezetében. (A német kiadás szerkesztője) Magyarul lásd: *Gazdaság és társadalom*. Bp., 1967. 139–240. l. – *A szerk.*

nyos fajtájú racionalizálásokat – bár az életvezetés (látszólag) egymástól függetlenül fejlődő területein –, akkor természetesen kézenfekvőnek látszik a feltételezés, hogy itt ősmindőségek kínálják számunkra a döntő alapot. A szerző elismeri, hogy személyesen és szubjektíven igen nagyra tartja a biológiai öröklődés jelentőségét. Ennek ellenére ezen a területen – az antropológiai munkák jelentős teljesítményei ellenére – még nem mutatkozik olyan út, amely az itt vizsgált fejlődés mértéke s elsősorban fajtája szerint lehetővé tenné az egzakt fel fogást, vagy akár a vélekedő értelmezést. A szociológiai és történeti munkák egyik feladata éppen az, hogy minél előbb feltárjanak lehetőleg minden olyan hatást és kauzális láncot, amely kielégítően értelmezhető a sorsra és a környezetre való reakciókból. A mi problémánk szempontjából talán megnyugtató alapot csak ez után, illetve ezen kívül az összehasonlító faj-neurológiának és faj-pszichológiának jelenleg kidolgozott, egyes részleteiben sokat ígérő kezdeteit messze meghaladó munkálatai után remélhetünk.⁵ Úgy tűnik számomra, hogy először is ezek az előfeltételek hiányoznak, s ezért az „öröklődésre” történő utalással elhamarkodottan lemondanánk a megismerés *jelenleg* talán lehetséges mértékéről s (ma még) ismeretlen tényezők irányába tolnánk el a kérdést.

5. Azonos véleményt fejtett ki erről előttem évekkel ezelőtt egy kiváló pszichiáter.